

Joanna Bocheńska*

UJ Kraków

Kurdyjska kultura w poszukiwaniu piękna i tożsamości

Kurdyjska kultura nie jest na pewno obszarem dobrze znanym polskiemu, ani nawet europejskiemu odbiorcy. Wiąże się to przede wszystkim z trudną historią narodu kurdyjskiego i samego Kurdystanu, który był przez stulecia terenem walk i zniszczeń. Kultura ta odegrała bardzo ważną rolę, jeśli chodzi o przetrwanie kurdyjskiej tożsamości i choć nie może być traktowana w oderwaniu od tradycji innych bliskowschodnich narodów, to posiada cechy nadające jej odrębny i rozpoznawalny charakter. Chociażby ogólna refleksja dotycząca obrazu Kurdów we współczesnym świecie pozwala zdać sobie sprawę, że w dużej mierze naród ten wciąż postrzegany jest przez pryzmat swojego traumatycznego losu „narodu bez państwa”, „wygnańca”, a nawet „terrorysty”. Wizerunek ten, jak każdy stereotyp, jest z gruntu niepełny i uproszczony. Nie pozwala zdać sobie sprawy z sedna „problemu kurdyjskiego”, gdyż postrzegany w ten sposób „Kurd” zostaje pozbawiony cech, które czynią zeń myślącą i kochającą istotę ludzką, we współczesnym świecie staje się jedynie nosicielem pewnej roli. I nawet jeśli tak powstały wizerunek nie jest efektem złej woli, ale współczucia, to w ostatecznym rozrachunku staje się zwykłą etykietką, za którą nie stoi żaden prawdziwy obraz. Gdyby światowe, a zwłaszcza europejskie salony kulturalne raczyły pochylić się nieco nad przekazem kurdyjskiej kultury, jej nosiciel stałby się wartością „nie do stracenia”, źródłem wielu nieoczekiwanych inspiracji i pomysłów. Pozostaje jednak mieć nadzieję, że dzięki coraz szerszemu dostępowi do informacji i coraz większemu zaangażowaniu Kurdów na rzecz mówienia światu o sobie za pomocą języka sztuki, ten element światowego dzie-

* Doktor, Pracownia Studiów Kurdyjskich IFO UJ. Autorka książki: *Między ciemnością i światłem. O kurdyjskiej tożsamości i literaturze*, Kraków 2011.

dziectwa zostanie w końcu przywrócony z niebytu i potraktowany na równych prawach z innymi.

Niniejszy artykuł jest raczej rodzajem wprowadzenia, czy też przybliżenia pewnych elementów kurdyjskiego uniwersum kulturowego, które mogą pozwolić czytelnikowi na nieco lepszą orientację, zwłaszcza w odniesieniu do przypadkowo napotkanych kurdyjskich dzieł współczesnych.

Język kurdyjski

Na wstępie warto powiedzieć słów kilka o języku kurdyjskim, gdyż jest on bez wątpienia ważnym narzędziem kultury. Przede wszystkim trudno dziś mówić o jednym języku kurdyjskim, gdyż dzieli się on na różne dialekty, które niejednokrotnie są od siebie dość odległe pod względem gramatycznym. Dialekty języka kurdyjskiego zaliczane są do grupy języków północno-zachodnio irańskich, a więc pośrednio do wielkiej rodziny języków indoeuropejskich. W XX wieku status języka literackiego zyskały dwa najważniejsze dialekty „kurmandži” i „sorani”. Tym pierwszym posługują się przede wszystkim Kurdowie mieszkający w Turcji, ale także w Syrii, Iraku i Iranie. Dialektem „sorani” mówi nieco mniejsza grupa Kurdów irackich i irańskich. Niemniej to właśnie ten dialekt zyskał większą możliwość rozwoju, a dziś jest oficjalnym językiem Regionu Kurdystanu w Iraku. Ponadto mianem języka kurdyjskiego Kurdowie często określają używany w Turcji dialekt „dymili” zwany też „zaza”. Genealogicznie nie przynależy on jednak do dialektów kurdyjskich, choć jest zbliżonym dialektem północno-zachodnio irańskim. Podobnie rzecz się ma z dialektem „hawrami” (zwanym też „gorani”). Do zapisywania swojego języka Kurdowie używają aż trzech alfabetów, łacińskiego, arabskiego i cyrylicy. Alfabet łaciński opracowany dla dialektu „kurmandži” przez Dżeladeta Bedyrchana (Celadet Bedirxan) w 1932 roku przypomina nieco alfabet turecki, z wyjątkiem kilku całkiem odmiennych liter¹. Używany jest dla dialektu „kurmandži” w Turcji i Syrii, a także na emigracji. Alfabetem arabskim zarówno dla dialektu „sorani”,

¹ W przypadku pisowni kurdyjskich nazw i nazwisk w tekście użyto transkrypcji na język polski w nawiasie używając również wariantu alfabetu łacińskiego dla dialektu „kurmandži”. Wybrane kurdyjskie znaki odmienne od tych znanych w polskim alfabecie: c – dz; ç – cz; ş – sz; û – długie u; ê – długie e; î – długie i; i – krótkie i, zbliżone do polskiego y; y – j; x – ch; j – ż; w – zbliżone do angielskiego w.

jak i „kurmandzi” posługują się Kurdowie w Iraku i Iranie, cyrylicą zaś Kurdowie z Zakaukazia i innych krajów byłego ZSRR.

Religia

Na uwagę zasługuje też religia. Choć większość Kurdów wyznaje islam sunnicki szkoły szaafickiej, to zdarzają się także Kurdowie szyici, alewici oraz wyznawcy jedydyzmu, starożytnej religii mającej swoje korzenie w wierzeniach ludów irańskich. Jak wskazuje Channa Omarchali (Xanna Omarxalî), jedydyzm ma wiele punktów wspólnych z zoroastryzmem². Alewizm wyznaje część Kurdów tureckich. Mimo synkretycznego charakteru alewizm odniesiony być może przede wszystkim do szyizmu, gdyż ważną rolę odgrywa w nim postać zięcia proroka Muhammada-Alego, ale także dwunastu imamów. Na rozwój tradycji duchowych w Kurdystanie miał też bardzo duży wpływ islamski mistycyzm zwany sufizmem, który przez wieki rozwijał się w licznych bractwach religijnych jak „kadimi” czy „nakszbandi”, a także wśród alewitów. Dzięki sufizmowi – znacznie bardziej otwartemu na wpływy zewnętrzne niż islam ortodoksyjny – w Kurdystanie przetrwało wiele śladów wierzeń przedislamskich. Bardzo istotne znaczenie dla sufich miało mistyczne rozumienie i znaczenie miłości, które zostało rozwinięte przez niejednego kurdyjskiego poetę.

Tradycja ludowa

Kulturę kurdyjską należy dziś oczywiście postrzegać jako wypadkową pewnych procesów, w mniejszym lub większym stopniu odzwierciedlających rozmaite zjawiska zachodzące zarówno na Bliskim Wschodzie, jak i w całym świecie. Filarami współczesnej kultury kurdyjskiej, przestrzenią, do której najczęściej odwołują się dzisiejsi twórcy mieszkający zarówno w Kurdystanie, jak i na emigracji, jest jednakże tradycja ustna i literatura klasyczna. Istnienie pierwszego elementu jest niejako intuicyjnie wyczuwalne i do pewnego stopnia oczywi-

² K. Omarkhli (Usoyan), *On the question of the genesis of Yezidism*, [w:] *International Conference on Kurdish Studies*, Polish Academy of Science, Kraków 2004, s. 145.

ste. W przypadku Kurdów tradycja ludowa miała jednak szczególne znaczenie ze względu na to, że nie poddawała się tak łatwo kontroli, nie była możliwa do całkowitego zakazania. Jeszcze w połowie XX wieku spotkać można było w Kurdyście „dengbeży” – opowiadaczy baśni, legend i eposów. Byli nimi zarówno mężczyźni, jak i kobiety. Sztuka opowiadania, przy której w długie zimowe wieczory gromadzili się mieszkańcy niejednej wsi, polegała nie tylko na mistrzowskim odtworzeniu długiej i wielowątkowej opowieści, ale także na umiejętności jej odegrania poprzez mimikę, modulację głosu, gestykulację oraz na sposobie zaadaptowania treści starych tekstów do współczesności. Do najsłynniejszych kurdyjskich „dengbeży” należeli Evdale Zejnike (Evdalê Zeynikê), Rifate Dare (Rifatê Darê), Ehmede Fermane Kiki (Ehmedê Fermanê Kîkî), a także Ormianin ocalały z rzezi 1915 roku Karapete Chadzo (Karapetê Xaco). Tradycja „dengbeży” odradza się w Kurdyście i dziś.

Oprócz opowieści epickich (czasem przetykanych lirycznymi fragmentami) wielkie znaczenie dla Kurdów miały i do dziś mają pieśni i muzyka. Niedgdyś pieśni wykonywano bez akompaniamentu muzyki, rezerwując tę ostatnią dla tańca w korowodzie („govend” lub „helperke”). Dziś sytuacja się zmieniła i większość pieśni wykonywanych jest przy akompaniamencie tradycyjnych instrumentów „sazu” (instrument strunowy), „zurny” (długi instrument dęty) czy „defu” (rodzaj dużego tamburyna), ale także w bardziej nowoczesnej elektronicznej aranżacji. Bez tańca w korowodzie nie może się odbyć prawie żadna uroczystość. Jest on wyrazem spontanicznej radości, poczucia wspólnoty i jedności z innymi. Wymaga jednak także niemałej kondycji fizycznej, zwłaszcza gdy trzeba w nim „wytrwać” kilka godzin. Jego pozorna łatwość (dreptanie w koło po okręgu większej lub mniejszej długości) może zmylić, taniec ten ma bowiem wiele odmian i wariantów, nierzadko towarzyszą mu wyszukane kroki, figury i zapierająca dech w piersiach żywiołowość. W kurdyjskiej twórczości ludowej na uwagę zasługują także przysłowia, które zdaniem kurdyjskiego pisarza Mehmeda Uzuna były skarbnicą języka kurdyjskiego, zachowując jego czystość, ale również wyszukanie i precyzję³.

Kurdyjska twórczość ludowa nie powstawała w oderwaniu od twórczości kurdyjskich sąsiadów, dlatego przechowała również rozmaite wątki i elementy właściwe innym kulturom: arabskiej, perskiej, tureckiej czy ormiańskiej. Można

³ M. Uzun, *Atasözleri: Fıratın sularıyla yıkanmış sözler*, [w:] *Zincirlenmiş zamanlar zincirlenmiş sözcükler*, İstanbul 2002, s. 53.

odnaleźć w niej ślady współistnienia na terytorium Kurdystanu wielu różnych religii, czego przykładem może być chociażby zaskakująca legenda *Metran Isa* o miłości Kurda muzułmanina i chrześcijanki (Ormianki), która zostaje ukoronowana ślubem obojga w kościółku na jeziorze Van w obecności ormiańskiego duchownego i mułły. Jest ona dowodem na to, że szanse na budowanie dialogu i porozumienia na Bliskim Wschodzie szukać należy także w starych miejscowych tradycjach, a nie tylko w hasłach importowanych jako jedynie słuszne rozwiązania zachodnie.

Literatura klasyczna

Niezwykle ważne znaczenie mają w kulturze kurdyjskiej także zabytki literatury klasycznej, będące dziś skarbnicą myśli i różnych estetycznych rozwiązań (przydatnych nie tylko dla literatury, ale chociażby dla filmu). I mimo że przez wieki były one jednym z ważnych elementów kultury wielojęzycznego Bliskiego Wschodu, to fakt ten był w XX stuleciu pieczołowicie zacierany przez wszystkie państwa, na których terytorium leży Kurdystan (tj. Turcję, Syrię, Irak i Iran). Kurdowie prezentowani byli w najlepszym wypadku jako dość prymitywni pasterze, nieokiełznany lud gór. Wizerunek ten przedostał się do Europy, wpłynął jednak także na świadomość samych Kurdów, przyczyniając się do ich coraz większej asymilacji z kulturą krajów, których obywatelstwo posiadali. Dlatego też w wielu miejscach Kurdystanu istnienie i zawartość zabytków kurdyjskiej literatury, napisanej w różnych dialektach języka kurdyjskiego („kurmandži” czy „sorani”), jest do dziś mało znane. Tymczasem, choć kultura Kurdów była bez wątpienia kulturą pasterzy i koczowników, to w Kurdystanie istniały również prężnie w pewnych okresach rozwijające się ośrodki miejskie. I choć dominował tam nieraz język perski, arabski czy osmański⁴, to powstawały też pierwsze dzieła literatury kurdyjskiej. Jednym z takich ośrodków była niewątpliwie Dżizira (Cizira) stolica księstwa Botanu, dziś prowincjonalne miasteczko leżące w pobliżu granicy Turcji z Irakiem. Do innych ważnych miast w historii kultury kurdyjskiej zaliczyć można Bitlis, Diyarbakir (dzisiejsza Turcja), Sulejmaniję, Hawler, Kirkuk, Duhok (dzisiejszy Irak), Mahabad, Sanan-

⁴ Urzędowy język Imperium Osmańskiego, który powstał z języka tureckiego, ale ma wiele naleciałości arabskich i perskich.

dadź, Kermanszach (dzisiejszy Iran), ale także Sztambuł, Damaszek czy Teheran, które stały się ośrodkami skupiającymi pierwszych kurdyjskich emigrantów. Podobnie jak i inne narody Bliskiego Wschodu, również i Kurdowie stykali się tam po raz pierwszy z kulturą europejską, a także z niektórymi płynącymi z Zachodu nowinkami, jak chociażby idee narodowe.

Zdania na temat tego, kto był pierwszym twórcą piszącym po kurdyjsku, są podzielone. Kurdyjscy badacze skłonni są nieraz do przesuwania wstecz daty powstania pierwszego zabytku. Warto jednak pamiętać, że częste wojny i zniszczenia prowadziły do nieuchronnej zagłady bibliotek i cennych źródeł, a to powoduje, że datę powstania pierwszego dzieła traktować należy za dość umowną. Za pierwszego uznaje się najczęściej Elego Heriri (Elî Herîrî, 1425-1490?)⁵, pochodzącego z wioski Herir w rejonie Szemdinan lub Hakkari. W swojej poezji, powstającej w dialekcie „kurmandzi”, opiewał on miłość do ojczyzny, piękno przyrody i wdzięki kobiet. Ważną rolę w historii kurdyjskiej literatury odegrał Melaje Dżeziri (Melayê Cezîrî, 1570-1640?)⁶, znany jako mułła pod imieniem szecha Ehmeda lub szecha Ehmede Niszani (Ehmedê Nişanî). Poeta w swojej twórczości posługiwał się imionami *Malê*, *Malayê*, *Nişanî*. Melaje urodził się i tworzył w stolicy księstwa Botanu Dżizirze, ale prawdopodobnie również podróżował pozostawiając po sobie uczniów. Wiedza na temat jego życia jest raczej skąpa i ma charakter ustnej legendy. Melaje Dżeziriego uważa się za pierwszego poetę mistyka, wprowadzającego do swej twórczości wątki zaczerpnięte z tradycji sufickiej oraz z poezji powstającej w tym czasie w języku perskim. Znane są jego nawiązania do twórczości perskiego poety Hafiza. Na uwagę zasługują też bejty patriotyczne odnoszące się do Kurdystanu, a także do roli samego poety w rozwijaniu języka i literatury kurdyjskiej. Tak pisze o sobie w jednym z wierszy:

Jestem jedną z róż w rajskim ogrodzie Botanu
Kagankiem niosącym jasność nocom Kurdystanu⁷.

⁵ M. Uzun, *Kürt edebiyatına giriş*, İstanbul 2004, s. 18.

⁶ *Ibidem*, s. 18. Innego zdania jest Kurdojew, uważając za Wezire Nadirim i Margaritą Rudenko, że Melaje Dżeziri żył w XII stuleciu, por.: Q. Kurdo, *Tarixia edebiyata kurdi*, Ankara 1992, s. 91. Większość badaczy, w tym Farhad Shakley, przyjmuje jednak datę 1570-1640.

⁷ Cytat za: I.M. Resul, *Bir şair Düşünür ve Mutasavvıf olarak Ehmede Xanî ve Mem û Zin*, Avesta, İstanbul 2007, s. 94, tłumaczenie na język polski J.B.

Niewykluczone, że jednym z uczniów Melaje Dżeziriego był Feqe Teyran (Feqê Teyran, 1590-1660), w rzeczywistości noszący imię Mihemeda. Imię *Feqê Teyran* znaczy nauczyciel ptaków, ponieważ, wedle ludowej legendy, Feqe Teyran rozumiał mowę ptaków. Poeta był mocno związany z tradycją ludową, która zachowała w zbiorowej pamięci wiele fragmentów jego utworów i szczegółów z życia.

Jednakże największym klasycznym kurdyjskim poetą i myślicielem był niewątpliwie Ehmede Chani (Ehmedê Xanî, 1651-1707 lub 1708) autor wspomnianego destanu *Mem i Zin*, którego zawartość problemowa może być przyrównana nie tylko do jednego z utworów bliskowschodnich jak *Farhad i Szirin*, czy *Lejla i Medžnun* Nizamiego, ale także do niejednego wybitnego dzieła europejskiego jak na przykład *Faust* J.W. Goethego. Osią konstrukcyjną utworu jest nieszczęśliwa miłość dzielnego Mema i pięknej Zin oraz wydarzenia rozgrywane się w stolicy księstwa Botanu Dżizirze. Dzięki misternie skonstruowanej fabule Chanii udało się jednak poruszyć nie tylko temat miłosny, ale także wiele innych, jak chociażby problem władcy i władzy. Poeta nawiązywał tym do dzieł al-Farabiego i pośrednio Platona, zastanawiając się jednocześnie nad zależnością polityczną i kulturową Kurdystanu od innych potęg. Najgłębszą wartość dzieła Ehmede Chaniego leży jednak w mistrzowskim, wielowymiarowym potraktowaniu wątku Boga-Miłości, pokazanej tu jako najważniejsza scalająca wartość. Miłość jest więc przymiotem ludzkim, ale przede wszystkim boskim, nadającym sens rozdartemu między przeciwnościami świata. W tym kontekście szczególnego znaczenia nabrało przeciwstawienie dobra i zła, które w literackiej koncepcji Chaniego pokazane są jako narzędzia boskiego działania. Ziemskim wcieleniem szatana staje się w utworze postać Bekira – książęcego doradcy. Jednakże jego działalność sprowadza się jedynie do złych rad, natomiast głównym odpowiedzialnym za czynienie zła Chani czyni człowieka – księcia Botanu mira Zejda, który poprzez niezaspokojone pragnienie władzy i strach przed jej utratą staje się zupełnie bezwolnym narzędziem w rękach szatana. Sam Bekir pokazany zostaje jako wysłannik Boga, dlatego ostatecznie dostąpić może przebaczenia. Chani stawia również pytanie o znaczenie wolnej ludzkiej woli i boskiej predestynacji, na które ostatecznie jednoznacznie nie odpowiada, podobnie jak bez odpowiedzi pozostaje pytanie o przyczynę klęsk i niepowodzeń Kurdystanu. Czy jest to wynik ludzkich słabości i zaniedbań, a może element boskiej układanki zrozumiałej tylko dla Najwyższego:

Pozostałem zdziwiony wobec mądrości Boga,
Spośród wszystkich dóbr świata towarzyszy mi tylko wiara.

Dlaczego wszyscy zostaliśmy pokrzywdzeni?
Dlaczego staliśmy się niewolnikami?⁸

W innym „bejcie”, prosząc Boga o dar jasnowidzenia, poeta motywuje go następująco:

Aby odkryło się położenie spraw naszych,
Aby i dla nas łaskawe było szczęście!

Nieszczęście nasze dosięgło doskonałości,
Ale czy doszło do stanu unicestwienia?

A może będzie ono wiecznym,
Aż do skończenia czasów?⁹

Inne „bejty” pozwalają jednak dostrzec, że odpowiedzialność za taki stan rzeczy spoczywa na barkach samych zainteresowanych:

Męstwo, wielkoduszność i śmiałość,
Dzielność, siła i nieustrasżoność –

To cechy właściwe kurdyjskim plemionom,
Dane jest to Kurdom mieczem wielkoduszności i sprawiedliwości.

Lecz na ile są oni niepowstrzymani w męstwie,
Na tyle też unikają posłuszeństwa.

Owo pragnienie i wielkość bohaterskich czynów
Stały się przeszkodą, by cierpieć ciężar posłuszeństwa.

Dlatego nigdy nie ma wśród nich jedności,
Ciągłe toną we wrogości i kłótniach¹⁰.

I przede wszystkim tych, którzy sprawują władzę w Kurdystanie:

Władcy podobni są do węży.
Posiadają jad i lekarstwo.

Jeśli dają lekarstwo, wiedz – jest to jad,
A jeśli przejawiają łaskę, wiedz – jest to gniew.

⁸ A. Chani, *Mam i Zin*, w tłum. na język rosyjski M.B. Rudenko, Moskwa 1962, s. 52, tłum. na język polski J.B.

⁹ *Ibidem*, s. 50.

¹⁰ *Ibidem*, s. 53.

Rozsądni strzegą się węży,
A beztroscy stają się ich przyjaciółmi i wielbicielami.
Nawet, jeśli wyniosą cię wysoko i obdarzą łaskami
Będą z tobą żartować i bawić się,
Niewiele potrzeba – a zmieniają się w stosunku do ciebie
I odwrócą się,
Szczególnie, jeśli są wstrętnei i podli,
Skąpi i nieżyczliwi.
Za prawdę oni są gorsi od samego szatana¹¹.

Oprócz *Mem i Zin Chani* był także autorem pierwszego słownika arabsko-kurdyjskiego przeznaczonego dla dzieci, zatytułowanego *Świeże owoce małych* (*Nûbara Biçukan*), oraz dzieła przybliżającego wiernym religię muzułmańską, zatytułowanego *Warunki wiary* (*Eqîda Îmanê*). Pierwszymi poetami piszącymi w dialekcie „sorani” byli Nali (*Nalî*, 1797-1855), Salim (1800-1866) i Kurdi (*Kurdî*, 1803-1849), pochodzący z księstwa Baban (dzisiejszy Irak). Od XVII do XIX wieku rozwijała się również twórczość w dialekcie „hawrami” („gorani”) w księstwie Ardalan (dzisiejszy Iran). W dialekcie tym pisali Beserani (1641-1702), Chanaj Kubadi (*Xanay Qubadî*, 1700-1759), Mewlewi (*Mewlewî*, 1806-1882) oraz poetka Mesturaj Ardalan (*Mesturay Ardalan*, 1805-1847).

Kurdyjskie życie intelektualne na przełomie XIX i XX wieku

Od końca XIX wieku działalność literacka Kurdów zaczyna podlegać rozmaitym zmianom. Wiąże się to z przemianami, jakie zaczynają dotyczyć państwo osmańskie i w dalszej kolejności perskie. Na Bliski Wschód docierają idee narodowe, a wraz z nimi krytyka absolutnej władzy sultana i szacha. W obu imperiach zaczynają wychodzić pierwsze gazety, pojawiają się tłumaczenia zachodnich dzieł literackich pisanych językiem prozatorskim. Nie pozostaje to bez wpływu i na twórczość Kurdów, którzy biorą w tych przemianach aktywny udział, angażując się w rozwój życia intelektualnego i politycznego epoki.

Centrum tego życia stał się dla Kurdów Sztambuł, gdyż po klęsce powstania Bedyrchana (połowa XIX wieku) skończył się w Kurdystanie czas panowa-

¹¹ *Ibidem*, s. 163.

nia kurdyjskich książąt, a region ten został oddany w zarząd osmańskich urzędników. Stambuł stał się miejscem wygnania (rodzina Bedyrchanów) lub emigracji całych kurdyjskich rodów i pojedynczych ludzi, przyciągał również swą atmosferą rozpolitykowania i dyskusji. Podobnie, jak przedstawiciele innych narodów (Turcy, Ormianie) Kurdowie zaczęli tworzyć w Stambule organizacje o charakterze politycznym lub kulturalnym, a także edukacyjnym. Do pierwszych organizacji należały Komitet Silnej Woli Kurdystanu (1900), Kurdyjski Komitet Wzajemnej Pomocy i Rozwoju (1908), Komitet Rozwoju Kurdystanu (1918)¹², znany także jako Klub Kurdyjski. W 1919 roku powstał też Związek na rzecz Rozwoju Kurdyjskich Kobiet, którego założycielką była Emine Chanym, córka jednego z działaczy. W 1898 roku w Kairze została wydana pierwsza kurdyjska gazeta zatytułowana „Kurdystan”. Jej twórcą był Miqdad Midhad Bedyrchan (*Miqdad Midhad Bedirxan*)¹³. Wiele dalszych numerów wyszło za granicę, w Szwajcarii i Wielkiej Brytanii. I choć w kurdyjskich publikacjach z tego okresu wyraźnie dominowała poezja, to jednak pojawienie się czasopism stało się impulsem dla rozwoju kurdyjskiego języka prozatorskiego. Na proces ten miały niewątpliwie również wpływ zainteresowania Kurdów własnym folklorem i zawartym w nim prozatorskim potencjałem języka baśni, jak też, jak podkreśla Haszem Ahmedzade, tłumaczenia pierwszych prozatorskich utworów z języków europejskich na języki arabski, perski czy turecki oraz sama, pojawiająca się powoli, twórczość prozatorska kurdyjskich sąsiadów¹⁴.

Jednym z czołowych przedstawicieli kurdyjskiej literatury XIX wieku był niewątpliwie piszący w dialekcie „sorani” Hadzi Kadri Koji (Hacî Qadirî Koyî, 1817-1897). Jego poezja, podobnie jak dzieła innych twórców tego okresu, była zaangażowana społecznie i politycznie. Koji apelował o krzewienie oświaty w Kurdystanie, wspieranie rozwoju języka kurdyjskiego. Krytykował postawę możnych i ich obojętność dla kurdyjskiej kultury i języka. Nie stronił od emocjonalnego języka, co wpływało na spontaniczny charakter jego stylu poetyckiego, który jednak nie wyzwolił się z formalnych ram poezji klasycznej. Innym poetą tego okresu, pierwszym kurdyjskim satyrykiem, piszącym w dialekcie

¹²A. Rohat, *Eski İstanbul Kürtleri (1453-1925)*, İstanbul 1998, s. 101.

¹³ Miqdad Midhad Bedrchan nazywany bywa często pierwszym kurdyjskim dziennikarzem.

¹⁴ H. Ahmedzade, *Ulus ve Roman. Fars ve Kürt Anlatsal Söylemi Üzerine Bir Çalışma*, tłum. A.Z. Gündoğan, P. Yayınları, İstanbul 2004, s. 192.

„sorani” był szech Rzyza Talabani (Şex Riza Talabani, 1836?-1910). Jego życie i twórczość związane były mocno z Kirkukiem.

Jednym z czołowych organizatorów życia intelektualnego i jednym z pierwszych reformatorów kurdyjskiego języka poetyckiego był poeta, publicysta i wydawca Hadzi Towfik Piremerd (Haci Towfiq Pîremêrd, 1867-1950). Jego liryka była z ducha romantyczna, łączyła w sobie elementy buntu i nostalgii. Twórczość i działalność wydawnicza Piremerda związane były ze Stambułem, ale później z Sulejmaniją i Kurdystanem irackim. Kurdystan iracki i Syria stały się centrami życia intelektualnego po 1923 roku, kiedy to powstała Republika Turcji, kładąc kres nadziejom utworzenia kurdyjskiego państwa. Ważne znaczenie miał w tym okresie Damaszek znajdujący się w obrębie wpływów francuskich. Z syryjską stolicą związana jest działalność Dżeladeta Alego Bedyrchana, twórcy łańdzkiej wersji alfabetu dla dialektu „kurmandzi” oraz redaktora dwóch ważnych czasopism „Wołanie” (Hawar) i „Jasność” (Ronahî), na łamach których publikowane były zabytki kurdyjskiego folkloru, zbierane przez Bedyrchana od kurdyjskich opowiadaczy.

Poezja współczesna

Za reformatora kurdyjskiego języka poetyckiego uznaje się tworzącego w dialekcie „sorani” Abdullaha Gorana (1904-1962). Jednoznacznie opowiedział się on za wywodzącym się z folkloru metrum sylabotonicznym, „jako bardziej odpowiadającym dla narodu”¹⁵. Wychodząc od liryki miłosnej i opiewania piękna kobiet, Goran skupił się stopniowo na tematyce narodowej i społecznej. Walczył piórem nie tylko o prawa Kurdów, ale i kobiet, wskazywał na ważne znaczenie miłości dla dostrzegania piękna i sensu wszechświata. Jego poezja, choć znana początkowo jedynie w Kurdystanie irackim, wpłynęła stopniowo na kolejne pokolenia poetów wywodzących się z różnych części Kurdystanu. Za najciekawszych poetów z pokolenia Gorana Farhad Szakeli uznaje piszącego w dialekcie „kurmandzi” Dżigarchwina (Cigarxwîn, 1903-1984), a także Heżara

¹⁵ A. Goran, *Behaşt û Yadigar*, Bagdad 1950, s. 3 za: R. Sabir, *An Introduction to Kurdish Poetry*, [w:] *Modern Kurdish Poetry, An Anthology and Introduction*, R. Sabir, K. Mirawdeli, S. Watts, „Endangered Languages and Cultures” 2006, nr 2, Uppsala, s. 20.

(1921-1991) i Hemina (1921-1986)¹⁶. Na uwagę zasługują też piszący w dialekcie „sorani” poeci z Kurdystanu irańskiego uznawani za przedstawicieli kurdyjskiego modernizmu jak mieszkający przez lata w Teheranie Suwaraj Elchanizade (*Suwaray Elxanizade*, 1937-1976), Fatihi Szech ol – Islam (Fatihî Şex ol Îslam, pseudonim Çawe, 1902-1994), Ali Heseniani (Ali Hesenyanî, pseudonim Hawar, 1939-1992), Umeri Sultani (Umerî Sultanî, pseudonim We-fa, 1939-2005)¹⁷.

W 1970 roku w Kurdystanie irackim został opublikowany manifest *Rwan-ge*, który nawoływał do odnowienia życia literackiego i intelektualnego. Jego autorami była grupa młodych twórców takich, jak: Szerko Bekes (Şerko Bêkes), Latif Halmat, Dżalal Mirza Karim (Cela Mirza Kerim), Salah Szywan (Salah Şiwan), Anwar Kadyr Muhammad (Anwar Kadir Muhammad), Abdullah Pa-szew (Abdullah Paşêw), Dilszad Meriwani (Dilşad Meriwani), Kamal Myrawdeli (Kamal Mirawdelî), Abbas Abdulla Jousif (Abbas Abdulla Yousif), Farhad Szakeli (Farad Şeklî), Rafiq Sabyr (Rafiq Sabir)¹⁸. Krytykując poprzedników, poeci ci opowiedzieli się za odświeżonym językiem poetyckim i nowym polem zainteresowań poezji. Nawiązując do reform wprowadzonych do języka poetyckiego przez Gorana, zaproponowali nowe rozwiązania artystyczne, takie jak wiersz wolny, poemat prozą i mieszane metrum poetyckie, a także wątki surrealistyczne, symbole, mity i dialog. Celem tych eksperymentów było zwiększenie wyrazistości i komunikatywności stylu. Omawiając kurdyjską poezję współczesną, nie sposób nie wspomnieć o dorobku poetów tworzących w „kurmandzi”, jak Rożen Barnas (Rojen Barnas) czy Kemal Burkaj (Kemal Burkay). Pierwszy z nich wyemigrował z Turcji do Szwecji, gdzie mieszka do dziś, drugi przez długie lata angażował się także w życie polityczne, kierując Socjalistyczną Partią Kurdystanu. Obaj poeci rozpoczynali swoją działalność literacką, pisząc w języku tureckim, by powrócić później do języka swojego

¹⁶ F. Shakeli, *Classic And Modern Kurdish Poetry*, Uppsala University, <<http://www.kerkuk-kurdistan.com/kulturek.asp?ser=4&ce-p=3&nnimre=310>> (29 IX 2010).

¹⁷ F.M. Muhammad, *Kurdish Literature and Literary Culture in Iranian Kurdistan 1946-1979*, nieopublikowana praca doktorska obroniona na Wydziale Filologicznym Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie 19 marca 2010 r., PDF, archiwum autorki, s. 174-179.

¹⁸ R. Sabir, *op. cit.*, s. 25.

dzieciństwa, nadając mu charakter lirycznej i coraz lepiej dopracowanej wypowiedzi.

Kurdyjska proza w XX wieku

Pierwsze opowiadanie w języku kurdyjskim ukazało się w 1913 roku w Stambule na łamach czasopisma „Rojî Kurd”, a jego autorem był kurdyjski działacz Fuad Temo. Kolejne ukazywały się w latach 1932-1946 w wychodzących w Syrii i Libanie czasopismach (jak wspomniane już „Hawar”, „Ronahî”, jak też „Roja nû” i „Stêr”), a także w Kurdystanie irackim i na emigracji. Historycznie za pierwszą powieść uznaje się opublikowany w 1927 roku w Armeńskiej SSR utwór *Kurdyjski pasterz* (*Şivanê Kurd*), autorstwa Erebe Szemo (Erebê Şemo, zwanego też z rosyjska Erebem Szamiłowem). Utwór ten następnie ukazał się w Bejrucie (1947) i w Stambule (1978). Kolejne kurdyjskie powieści również ukazywały się najpierw na emigracji, a dopiero później w Kurdystanie, gdyż w wielu jego częściach publikacje w języku kurdyjskim, a także publiczne i nawet prywatne użycie tego języka było do niedawna zakazane. W Turcji dopiero w 1991 roku pozwolono na publikowanie w „języku nietureckim”. Również w Iranie publikacje w języku kurdyjskim na szerszą skalę zaczęły pojawiać się dopiero w latach 90. W Syrii natomiast publiczne użycie języka kurdyjskiego nie jest do dziś akceptowane, większość utworów kurdyjskich poetów i pisarzy wywodzących się z Kurdystanu syryjskiego publikuje swoje utwory w Turcji, Kurdystanie irackim lub w Europie Zachodniej.

Z opresyjną polityką czterech państw wobec języka kurdyjskiego wiąże się nierozzerwalnie zagadnienie wielojęzyczności kurdyjskich twórców, a także problem klasyfikacji utworów napisanych przez Kurdów i poświęconych kurdyjskiej tematyce, ale powstałych w oficjalnych językach czterech państw. Choć dziś, wraz z coraz bardziej ożywionym rozwojem literatury w języku kurdyjskim, większość badaczy i samych twórców zalicza do tej literatury jedynie utwory napisane po kurdyjsku, to jednak nie sposób nie dostrzec istnienia, a także ważnej roli Kurdów – pisarzy arabsko-, turecko- i perskojęzycznych. Ich twórczość stanowi ważny etap w rozwoju zarówno kurdyjskiej literatury, jak też samej narodowej tożsamości Kurdów. Warto pamiętać, że pojawienie się powieści łączy się z rozwojem tożsamości narodowych¹⁹, choć dziś, po doświadczeniach epoki postmodernistycznej, trudno dokonywać jednoznacznych klasy-

¹⁹ Por.: H. Ahmedzade, *op. cit.*, s. 15-18.

fikacji wobec przynależności i wzajemnych na siebie wpływów literatur powstałych w różnych językach. Wielokulturowość, albo jak chce Wolfgang Welsch – transkulturowość²⁰, globalnej wioski nie ulega dziś wątpliwości.

W swoim obszernym opracowaniu poświęconym kurdyjskiej tożsamości i literaturze²¹ autorka niniejszego artykułu pokusiła się o ustanowienie nieco innego kryterium klasyfikacji, o charakterze indywidualnym. Metoda ta polegała na zwróceniu uwagi nie tylko na język, ale także na biografię pisarza, podejmowaną przezeń tematykę i sposób jej realizacji, oraz w pierwszej kolejności na wolę utożsamienia się z pojęciami „Kurd” i „Kurdystan”. Sposób tego utożsamienia analizowany na podstawie świata przedstawionego wybranych utworów został przeze mnie określony mianem „literackiej przestrzeni tożsamości”²².

Kurdami z pochodzenia, tworzącymi w oficjalnych językach państw w których żyją, są między innymi piszący po turecku Yaşar Kemal czy po arabsku Selim Barakat. Podczas gdy twórczość Yaşara Kemala skupiała się raczej na przedstawieniu bogactwa wieloetnicznej Anatolii, to w dziełach innych kurdyjskich pisarzy tureckojęzycznych jak Seyit Alp czy Ruşen Arslan odnaleźć można obraz Kurdystanu. Wyszukana estetycznie i doskonale językowo dopracowana proza Seyita Alpa jest bez wątpienia osiągnięciem wybitnym i niestety bardzo słabo znanym. W swojej twórczości pisarz nawiązywał do kurdyjskich legend i twórczości Ehmede Chaniego, z którym nawet podejmuje polemikę w powieści *Światło (Şewk)* i *Obrót (Dewran)*²³. Spór dotyczy w pierwszej kolejności roli boskiego przeznaczenia i wolnej woli człowieka. Alp nie zgadza się, by los człowieka miał być rozumiany jako z góry przesądzony, poddany fatum czy boskiej woli. Wskazuje, że przekonanie takie rodzi pole do nadużyć, pozwala bowiem jednym ludziom sprawować nieograniczoną władzę nad innymi. Mimo to proza Alpa nie jest pozbawiona mistycyzmu, ale jego źródło tkwi nie w takim czy innym systemie religijnym, a przede wszystkim w bliskim kontakcie z niebem, ziemią i otaczającą przyrodą, której częścią są również zwykli ludzie. Do wątków, które stanowią na pewno

²⁰ W. Welsch, *Transculturality – the Puzzling Form of Cultures Today*, <<http://www2.uni-jena.de/welsch/>> (29 IX 2010).

²¹ J. Bocheńska, *Literatura i język kurdyjski jako zwierciadło ewolucji kurdyjskiej tożsamości narodowej*, niepublikowana praca doktorska, Wydział Filologiczny Uniwersytetu Jagiellońskiego, 15.01.2009, archiwum autorki.

²² *Ibidem*, s. 262-265.

²³ Obie powieści zostały wydane przez wydawnictwo Doz w Stambule, brak daty publikacji.

ludzie. Do wątków, które stanowią na pewno kontynuację i współczesną reinterpretację motywów podejmowanych przez Ehmede Chaniego w *Mem i Zin* zaliczyć też należy problem mądrego władcy i władzy.

Oba tematy pojawiają się w dwóch wspomnianych wyżej powieściach Seyita Alpa, ale również w powieści *Światło niczym miłość, ciemność niczym śmierć* (*Ronî Mîna Evînê Tarî Mîna Mirinê*²⁴) piszącego w dialekcie „kurmandzi” pisarza Mehmeda Uzuna (1952-2007). Obaj pisarze wskazują, że wszelkiego rodzaju despotyzm oparty jest nie tylko na przymusie i strachu, ale także na mniej lub bardziej świadomym, a często zupełnie bezwolnym i bezkrytycznym zaangażowaniu w budowanie zbrodniczego systemu zwykłych ludzi. W przypadku bohatera powieści Uzuna – Baza, który nieświadomie staje się katem własnego narodu, ważną rolę odgrywa wykorzenienie i szczerą wiarą w słuszność obranej przez wodza drogi. W swojej twórczości Mehmed Uzun nawiązuje do tradycji folklorystycznej, w pierwszej kolejności wskazując na inspiracje postaciami „dengbeży”, opowiadanymi przez nich historiami, sposobem ich adaptacji i doskonałą znajomością języka²⁵. Wszystkie te elementy pisarz świadomie stara się przenieść na grunt literacki. Dzięki temu kurdyjska kultura, przechodząc ewolucję od słowa mówionego do słowa pisanego, zyskuje niewątpliwą ciągłość, zachowując tym samym tożsamość. Pozwala to na uzyskanie nowej jakości estetycznej będącej wynikiem połączenia tradycji zachodnioeuropejskiej powieści i kurdyjskiego zwyczaju opowiadania baśni i eposów przez wędrownych „dengbeży”. Sumą tych doświadczeń stała się w przypadku twórczości Mehmeda Uzuna jego ostatnia powieść *Wolanie rzeki Tygrys* (*Hawara Dicleyê*²⁶), w której konstrukcja utworu – kolejne rozdziały książki noszące tytuł *şevbûhêrk* – nawiązuje bezpośrednio do wieczorów, podczas których „dengbeżowie” opowiadali swe baśnie.

Na szczególną uwagę zasługuje także twórczość mieszkającego obecnie w Szwecji Hesenê Metê. Metê jest autorem opowiadań i powieści, a także wielu tłumaczeń prozy z języka szwedzkiego na kurdyjski (dialekt „kurmandzi”). Jego proza stanowi swojego rodzaju przewartościowanie zarówno w stosunku do osiągnięć literackich jego poprzedników i pisarzy mu współczesnych, jak też w odniesieniu do wiary w postęp i konieczność wydobywania z zacofania

²⁴ Opublikowane przez wydawnictwo Avesta w Stambule w 2002 r.

²⁵ Patrz: M. Uzun, *Dengbêjlerim*, İstanbul 2001.

²⁶ Opublikowane przez wydawnictwo Avesta w Stambule w 2002 r.

samego Kurdystanu. W powieści *Labirynt Dżinów* (*Labîrenta Cinan*) pokazując klęskę wiejskiego nauczyciela Metê w ironiczny sposób udowadnia, że ubrana w piękne słowa chęć oświecania innych i narzucania im własnego systemu wartości jest rodzajem przemocy, zwykłym pragnieniem władzy.

W Kurdystanie irackim opublikowano do dziś kilkanaście powieści. Za pierwszą uznaje się nieraz *Problemy sumienia* autorstwa Ehmeda Muchtara Dżafa (1899-1935), napisaną prawdopodobnie w latach 1927-1928, opublikowaną zaś dopiero w 1970 roku w Bagdadzie. Ponieważ jednak nie rozstrzygnięta pozostaje kwestia, czy dzieło Dżafa było powieścią czy opowiadaniem, za pierwszą powieść uznaje się na ogół *Cierpienia narodu* Ibrahima Ehmeda. Od lat 80. ukazały się jeszcze między innymi: *Miasto*, *Niepokoje pewnego mężczyzny* i *Gniazdo* H'isena Arifa oraz *Kłęska*, *Ujądanie*, *Zemsta* i *Potwór* Mohameda Mukriego²⁷.

Wspomnieć należy też o pochodzących z Kurdystanu irackiego pisarkach jak Gelaweż autorce *Na skrzydłach Feniksa*, Mahabad Qaradagi autorce *Emigracji* i *Miłość jest wodą życia*²⁸. Pierwszym autorem wywodzącym się z Kurdystanu irańskiego był Rehim Qazi, a jego powieść *Partyzanci* (*Peşmêrge*) ukazała się w 1961 roku w Baku. Od lat 90. w samym Iranie wyszło jednak niemało nowych powieści między innymi: Fetaha Emiriego *Halaśliwy* i *Mirza*, Omara Mewludi *Tysiąc jaskiń*, Eta Nehaji *Kwiat Szoranu*, *Ptaki i wiatr*, Hu-seina Szerbegi *Wysłany z miasta*, Kamrana Hamidiego *Zamglone wzgórze* i *Laguna Berdelanek*²⁹ oraz pisarki Nasrin Dżeferi *Wysoki i niski*. Do młodego pokolenia pisarzy wywodzących się z Syrii należy Şahîne B. Soreklî, autor zbioru opowiadań *Los Mehmeta Karatasz* i powieści *Zniknięcie*³⁰ oraz Helîm Yusîv autor powieści *Sobarto* i *Strach bez zębów*. Na podstawie jednego z opowiadań pisarza powstała w Turcji sztuka teatralna wystawiana w języku kurdyjskim, w reżyserii Erdala Ceviza, *Komara Dînan. Şermola* (Republika Wariatów. Karambol)³¹.

²⁷ *Ibidem*, s. 210.

²⁸ H. Ahmedzade, *The World of Kurdish Woman's Novels*, „Iranian Studies” 2008, vol. 41, nr 5, s. 721.

²⁹ H. Ahmedzade, *The story of the Kurdish Novel In Iranian Kurdistan*, [w:] *International Conference on Kurdish Studiem*, s. 109.

³⁰ M. Uzun, *op. cit.*, s. 79.

³¹ Strona internetowa autora: <<http://www.helimyusiv.com/roman.html>> (28 IX 2010).

Współczesna muzyka kurdyjska

Literatura nie jest oczywiście jedynym elementem kurdyjskiej kultury, które podlegają współcześnie wielu przemianom. Najbardziej powszechnym i najłatwiej dostępnym elementem tejże kultury jest obecnie muzyka. Śpiewane w tradycyjnej lub nowoczesnej aranżacji pieśni dostępne są w wielu miejscach, można usłyszeć je na ulicy nie tylko w Kurdystanie, ale i w Stambule. Wielu Kurdów tworzy muzykę jazzową, rockową i hip hopową (np. DezzDeniz, Hama Doshka, Serhado), wykorzystując do tego kurdyjskie brzmienia i używane na Bliskim Wschodzie instrumenty. Do najbardziej znanych kurdyjskich wokalistów zaliczyć można pochodzących z Kurdystanu tureckiego Şiwana Perwera czy Aynur Doğan, Ciwana Haco z Kurdystanu syryjskiego, Adnana Karim, Bahcata Yehye, Zakarię, Bilinda Ibrahima z Kurdystanu irackiego.

Film i telewizja

Europejskie ekrany kinowe zaczyna również podbijać kurdyjskie kino. Choć jest ono na ogół prezentowane na festiwalach pod szyldem państwa, z którego pochodzi reżyser, to w kilku miastach Europy, jak chociażby w Paryżu i w Londynie, Kurdowie sami zaczęli organizować pokazy i festiwale kina kurdyjskiego. Przyszłość tego kina związana jest też niewątpliwie z rozwojem kurdyjskiej telewizji. Podczas gdy pierwsze stacje telewizyjne powstawały w Europie Zachodniej, to dziś centrum tego rodzaju mediów znajduje się w Kurdystanie irackim. Wspomnieć należy też o otwartym na przełomie 2008 i 2009 roku pierwszym państwowym kanale w języku kurdyjskim w Turcji – TRT6. Kurdyjska telewizja odbierana jest dzięki antenom satelitarnym (spotykany nieraz w najdalszych i najbardziej niedostępnych zakątkach Kurdystanu), a także poprzez Internet. Wspomnieć należy o kanałach, takich jak Roj TV, Mezopotamya TV, Zagros TV, Kurd Sat, Tishik TV.

Niekwestionowanym mistrzem kurdyjskiego kina, uczniem słynnego irańskiego reżysera Abbasa Kiarostamiego, jest wywodzący się z Kurdystanu irańskiego Bahman Qubadi. Do najbardziej znanych jego filmów prezentowanych również w Polsce zaliczyć można *Czas pijanych koni*, *Gdyby żółwie mogły latać* i *Półksiężyc*. Wszystkie filmy nakręcone zostały w języku kurdyjskim (dialekcie „sorani”). Dwa pierwsze spośród wymienionych powyżej opowiadają

o trudnym losie kurdyjskich dzieci, które niczym Iwan ze słynnego *Dzieciństwa Iwana* Andrieja Tarkowskiego zmuszone są przedwcześnie stać się dorosłymi, podejmować odpowiedzialność za życie swoje i młodszego rodzeństwa. Film *Półksiężyc* natomiast nakręcony został z okazji roku Mozartowskiego. Jest pięknym hymnem na cześć muzyki i sztuki, ale nawiązuje także silnie do mużłmańskiej tradycji mistycznej³². Nie sposób również nie dostrzec zaangażowania reżysera w los i sytuację narodu kurdyjskiego i to zarówno w sferze fabularnej jego dzieł filmowych, jak i poprzez działalność edukacyjną na rzecz wychowania reżyserów kina kurdyjskiego.

Kurdyjskie sztuki piękne

Polskiemu odbiorcy może też być znane kurdyjskie malarstwo i rzeźba prezentowane w 2003 roku w Muzeum Narodowym w Krakowie w ramach wystawy zatytułowanej *Outlook. Współczesna sztuka kurdyjska w Europie 2003*. Pokazano na niej dzieła artystów pochodzących z Kurdystanu, ale mieszkających na emigracji w krajach zachodniej Europy. Korzystając z europejskich doświadczeń malarskich, takich jak impresjonizm, kubizm, abstrakcjonizm, instalacje przestrzenne, malarstwo materii, artyści rozwinęli własny warsztat i styl. W tematach swych prac często powracają do swej ojczyzny, nawiązując do niej zarówno w podejmowanych motywach, jak i kolorystyce. Jednym z najbardziej znanych kurdyjskich malarzy jest Malva, w rzeczywistości Omar Hamdi, pochodzący z Kurdystanu syryjskiego i od 1978 roku mieszkający w Wiedniu³³.

Współczesna kultura kurdyjska jest przestrzenią otwartą na zewnętrzne wpływy zarówno te europejskie, jak i orientalne. Jej głównym tematem realizowanym w wielu twórczych odsłonach jest jednak poszukiwanie własnej tożsamości. Jest to związane z trudną historią Kurdystanu i koniecznością ciągłego odpowiadania sobie na pytanie *kim jestem?*, jako obywatel państw, które nie uznają istnienia narodu kurdyjskiego. Niemniej, równie ważnym doświadczeniem okazała się emigracja Kurdów do krajów europejskich, gdzie wygnanie

³² Szerzej na ten temat patrz: J. Bocheńska, *Półksiężyc. O filmie Bahmana Ghobadiego*, opublikowane na stronie: <<http://www.tolerancja.pl/?polksiezyc-o-filmie-bahmana-ghobadiego>,183> (28 IX 2010).

³³ Patrz: *Outlook. Współczesna sztuka kurdyjska w Europie 2003*, katalog wystawy, Muzeum Narodowe w Krakowie, Kraków 2003.

stało się nieraz jeszcze bardziej dotkliwe, będąc jednocześnie szansą na rozwój i powrót do źródeł własnej kultury. Powrót ten odbywa się w szczególnej meta-przestrzeni języka, literatury, twórczości malarskiej, teatralnej czy filmowej. Poszukiwanie przez kurdyjskich twórców własnej tożsamości jako przedstawicieli niechcianego lub nieuznanego narodu zostało poszerzone o pytania natury egzystencjalnej, filozoficznej i religijnej, czego owocem stały się nieraz dzieła dojrzałe, fascynujące nieoczekiwanymi rozwiązaniami i wyszukany pięknem. Pozostaje mieć nadzieję, że będą one potrafiły zawładnąć sercami europejskich odbiorców, stając się coraz lepiej rozumiane i cenione.